

Presagis funestos per als emperadors i cèsars a les

Res Gestae d'Ammià Marcel·lí

Luis Pomer Monferrer

Universitat de València ¹

RESUM: El determinisme d'Ammià Marcel·lí el porta a creure en el destí, que és anunciat per la divinitat a través de tota mena de recursos. Així, abans de la mort de cadascú dels emperadors o cèsars que protagonitzen els vint-i-cinc anys d'història que abasten els divuit llibres conservats de les *Res Gestae*, un seguit de presagis variats avancen el futur funest dels mandataris romans. Aquest treball analitza la diversitat de tots aquests presagis o prediccions, majoritàriament els somnis dels propis dirigents, però també altres fets portadors de malastrugança.

PARAULES CLAU: Ammià Marcel·lí, Historiografia romana, Presagis, Religió romana, Baix Imperi romà.

ABSTRACT: The determinism of Ammianus Marcellinus leads him to believe in fate, which is announced by the gods through all kinds of resources. So, before the death of each emperor or caesar who lead the twenty-five years of history covering the eighteen books preserved of the *Res Gestae*, a series of varied omens advance the fatal future of Roman leaders. This work analyzes the diversity of all these omens or predictions, mostly the dreams of the leaders themselves, but also other events that bring bad luck.

KEYWORDS: Ammianus Marcellinus, Roman Historiography, Omens, Roman Religion, Decline of the Roman Empire.

A l'obra d'Ammià Marcel·lí el desenvolupament de l'acció és marcat per la lluita entre tres mitologitzacions d'abstraccions com són el *Fatum*, la *Fortuna* i la *Virtus* ². Els dos primers són realitats contraposades, perquè la *Fortuna* simbolitza la divinitat protectora de Roma, sempre que aparega unida a la *Virtus* ³. El fatalisme és un element integrant de la historiografia llatina ⁴, com s'observa, per exemple, en Sal·lusti i, sobretot, en les descripcions dels emperadors que fa Tàcit, de qui Ammià és considerat continuador perquè la seua narració comença on acabaren les *Historiae* del primer. El

¹ Membre del Grup d'Investigació en la Recepció de les Literatures Clàssiques.

² Harto 2002: 37.

³ Harto 2002: 50.

⁴ Harto 2002: 51-52.

determinisme podria conduir en la pràctica a la resignació i inèrcia en la condició de l'Imperi romà, però Ammià Marcel·lí té la voluntat de salvar-lo ⁵, creu en l'eternitat de Roma:

Tempore quo primis auspiciis in mundanum fulgorem surgeret victura dum erunt homines Roma, ut augetur sublimibus incrementis, foedere pacis aeternae Virtus convenit atque Fortuna plerumque dissidentes, quarum si altera defuisset, ad perfectam non venerat summitatem (en el moment que, sota els primers auspicis, va veure la llum Roma, destinada a existir mentre existeixen els hòmens, perquè es vegega engrandida amb l'ajuda divina, es féu un pacte d'aliança eterna entre Virtus i Fortuna, realitats que moltes vegades es separen i de les quals, si en falta una, no pot aconseguir-se la grandesa total) ⁶.

L'historiador d'Antioquia, incapaç d'interpretar racionalment la realitat, accepta de forma fatalista una llei incomprendible. Aquesta concepció determinista del món i la condició humana l'impulsa a creure en el destí, l'astrologia i l'endevinació: els successos humans poden entendre's, però no amb la raó, sinó per un do dels déus, que il·luminen la realitat amb auguris i auspicis, com defensa en un llarg excursus sobre profecies i auguris ⁷, a propòsit dels auspicis que Julià féu en previsió de la guerra contra Constanci, que acaba amb una cita de Ciceró ⁸:

Signa ostenduntur a dis rerum futurarum; in his si qui erraverunt, non deorum natura, sed hominum coniectura peccavit (els déus ens revelen senyals del futur i si, en desxifrar-les, algú s'equivoca, no ho haurà fet la divinitat, sinó la conjectura humana) ⁹.

A aquesta digressió, Ammià fa un repàs de les arts endevinatòries, presidides per la deessa Temis, *quam ex eo quod fixa fatali lege decreta praescire facit in posterum (que rep aquest nom perquè informa d'allò que les lleis del destí han determinat per al futur) ¹⁰*: auguris i auspicis segons el vol de les aus, el so dels becs, el moviment de les

⁵ Rostagni 1983: 512.

⁶ Amm. Marc. 14.6.3.

⁷ Amm. Marc. 21.1.8-14

⁸ Cic. *Nat.* 2.12; *De div.* 1.52.118.

⁹ Per consultar totes les cites de Ciceró a l'obra d'Ammià Marcel·lí i la influència de l'orador a l'obra d'aquest, cf. Castillo 2007.

¹⁰ Amm. Marc. 21.1.8.

ales o l'observació dels budells dels animals; els cors dels hòmens quan estan agitats prediuen el futur, també de vegades les seues veus; fenòmens com trons, llampecs o la lluentor dels estels; i, per suposat, la interpretació correcta dels somnis.

Com als *Annales* de Tàcit, es crea un clima ple de prodigis que dramatitzen l'acció, especialment els presagis funestos que avancen la mort dels principals protagonistes de la història. Aquestes manifestacions d'allò diví, com són els oracles, els somnis, les aparicions, els presagis i els prodigis, tot i ser tòpics literaris, no són artificis estilístics, sinó que l'acumulació progressiva de senyals divins i de presagis deixa entreveure una actuació cada vegada més apremiant de la divinitat en un moment clau en què està en joc el destí de l'imperi. Al llarg dels 18 llibres conservats d'Ammià, del XIV al XXXI, que narren els fets que abasten de l'any 353 al 378, van morint, succesivament, fins a set emperadors o cèsars: Gal, Silvà, Constanci, Julià, Jovià, Valentinià i Valent. Excepte en el cas de Silvà, que només va durar 28 dies al poder, la mort de cadascú dels altres sis governants és anunciada per un seguit de presagis funestos.

Una gran part d'aquests presagis són somnis, o bé del propi emperador, o bé d'altres personatges. En el cas de Gal són els seus propis somnis els qui presagiaven *fatorum sorte tristissima, qua praestitutum erat eum vita et imperio spoliari* (la tristíssima sort del seu destí, segons la qual estava escrit que seria desposseït de la vida i del poder)¹¹:

inter haec tamen per indutias naturae conquiescentis sauciabantur eius sensus circumstridentium terrore larvarum, interfectorumque catervae Domitiano et Montio praeviis correptum eum ut existimabat in somnis uncis furialibus obiectabant. Solutus enim corporeis nexibus animus semper vicens motibus indefessis et cogitationibus subiectus et curis, quae mortalium sollicitant mentes, colligit visa nocturna, quas phantasias nos appellamus (A més, en aquest temps, durant la treva que la natura li donava amb la son, el sentits eren turmentats pel terror que li causaven espectres que grinyolaven al seu voltant, i el grup de persones assassinades per ell, conduïts per Domicià i Monti, li semblaven en somnis que li agafaven i el llançaven a les urpes de les Fúries. L'esperit, lliure dels llaços del cos, sempre agitat per moviments

¹¹ Amm. Marc. 14.11.19.

infatigables, crea, amb els pensaments subconscients i les preocupacions que turmenten l'ànima humana, aquestes visions nocturnes que nosaltres anomenem φαντασία)¹².

Els seus somnis anuncien a Constanci que arriba el final de la vida. De nou és la fortuna qui regeix el signe dels esdeveniments:

*haerens eius fortuna iam et subsistens, aduentare casum uitae difficilem, modo non loquentibus signis aperte monstrabat (la seua fortuna, ja vacil·lant, encara resistent, però, li mostrava clarament i mitjançant signes quasi evidents, que s'apropava una situació crítica per la seua vida)*¹³.

Aquesta difícil situació és presagiada per un somni negatiu, com és l'aparició de son pare amb un xiquet, que llança molt lluny una esfera que Constanci portava a la seua mà dreta quan aquest l'agafa i se'l posa als genolls. L'esfera és un signe de poder, i la seua caiguda en presagia la seua pèrdua, de la mateixa manera que li ocorrerà després a Jovià:

*nam et Maximiani statua Caesaris, quae locata est in vestibulo regiae, amisit repente sphaeram aeream formatam in speciem poli, quam gestabat (l'estàtua del Cèsar Maximià, que estigué posada al vestíbul del palau reial, pergué de repent una esfera de bronze que portava i que representava la volta celestial)*¹⁴.

Però també és una predicció de la mort de Constanci l'absència d'un somni positiu que solia tenir, com és l'aparició de la imatge del geni protector de la seua vida, *genius... tutelae salutis*¹⁵. A aquest ésser diví que regeix les nostres accions, només l'aconsegueixen veure les persones *quos multiplices auxere virtutes (a les qui han enriquit nombroses virtuts)*. Ammià es val de diverses fonts literàries per asseverar-ne l'existència, com Menandre i Homer.

L'aparició d'un *Genius publicus* presagia la mort de Julià, el favorit d'Ammià: *uelata cum capite Cornucopia per aulae tristius discedentem (abandonava tristament*

¹² Amm. Marc. 14.11.17-18.

¹³ Amm. Marc. 21.4.1.

¹⁴ Amm. Marc. 25.10.2.

¹⁵ Amm. Marc. 21.14.2.

la tenda amb el cap i el corn de l'abundància coberts per un vel)¹⁶, vel que és signe de dol i de desgràcia; ja en 20.5.10, en altra aparició, li havia dit: *id tamen retineto imo corde quod tecum non diutius habitabo* (amb tot, guarda açò al fons del teu cor, que no romandrà amb tu molt de temps). De tota manera, al text no és clar si Julià està adormit¹⁷: *somno... depulso... uidit squalidius... speciem illam Genii publici* (acabat el descans... veié sense claredat... aquella figura d'un geni del poble romà).

Al somni que presagia la seua mort, Valentinià veu *coniugem suam absentem sedere passis capillis, amictu squalenti contectam* (la seua muller absent asseguda amb el cabell despentinat i coberta amb un vestit de dol). La qual cosa li feia entendre que *Fortunam eius esse cum taetro habitu iam discessuram* (era la seua Fortuna, que anava a abandonar-li, amb una negra vestimenta)¹⁸.

De vegades la mort de l'emperador també li és augurada a un altre personatge, per exemple, al pare de l'emperador Jovià, Varronià, *monitu cuiusdam somnii dudum praescisse quod euenit* (assabentat per cert somni havia sabut ja fa temps allò que ocorregué)¹⁹. I precisament perquè en el somni se li havia predit que algú amb el seu nom estava predestinat a la més alta magistratura, fou proclamat cònsol en companyia de son pare el seu nét Varronià, fill de Jovià, *infans etiamtum*²⁰. L'obstinada oposició del xiquet a seure a la cadira curul, segons el costum, amb crits durant aquesta proclamació, és també un presagi dels esdeveniments posteriors: *cuius uagitus pertinaciter reluctantis, ne in curuli sella ueheretur ex more, id quod mox accidit portendebat*²¹. De manera semblant un cavall rebutja ser cavalcat per Valentinià just abans de morir: *cum eum oblatus non susciperet equus, anteriores pedes praeter morem erigens in sublime* (el cavall que li oferiren no el sostingué, alçant, contra el costum, les potes davanteres)²².

La desfeta d'Adrianòpolis i la mort de Valent són presagiats pels somnis de moltes persones anònimes:

¹⁶ Amm. Marc. 25.2.3. Aquest geni era representat sota la figura d'un adolescent imberbe que portava una banya de l'abundància a la mà esquerra, una copa a la dreta i un *modius* damunt del cap.

¹⁷ Cf. Fontaine 1987: 207-208.

¹⁸ Amm. Marc. 30.5.18.

¹⁹ Amm. Marc. 25.10.16.

²⁰ Amm. Marc. 25.10.17.

²¹ Amm. Marc. 25.10.11.

²² Amm. Marc. 30.5.19.

super his larvale simulacrum Armeniae regis et miserabiles umbrae paulo ante in negotio Theodori caesorum per quietem stridendo carmina quaedam nimium horrenda multos diris terroribus agitabant (d'altra banda, la imatge fantasmagòrica del rei d'Armènia i les ombres llastimoses dels executats poc abans per l'afer de Teodor atemorien de forma espantosa a molts perquè entonaven unes malediccions esgarrifoses) ²³.

Com en els casos de Constanci ²⁴ i Valentinià ²⁵, qui produeix les tristes calamitats que són presagiades per auguris i portents es *Fortunae uolucris rota, aduersa prosperis semper alternans (la veloç roda de la Fortuna, que alterna sempre desgràcies i èxits)* ²⁶.

Els presagis no necesàriament apareixen als somnis, la visió real d'alguns fets també prediu les desgràcies, com l'aparició de cadàvers de persones o d'animals. El primer cas prediu la mort de Constanci:

lucente iam die cadaver hominis interfecti dextra iacens capite avulso conspexit, contra occiduum latus extensum (essent ja de dia, veié el cadàver d'un home mort que jeia a la dreta amb el cap tallat, estés cap a l'oest) ²⁷.

La troballa d'una vedella morta amb la gola tallada *publicorum funerum aerumnas indicabat amplas et pervulgatas (presagiava grans i generalitzades penes per funerals públics)* ²⁸: es tracta d'un dels presagis de la mort de Valent. També un animal viu pot ser senyal premonitori de desgràcia:

et apud Sabariam eodem adhuc constituto, bubo culminibus regii lavacri insidens occentansque funebria, nulla iacientium sagittas et lapides contemplabili dextera cadere potuit, certatim licet ardenti studio petebatur (i mentre ell [Valentinià] romania encara a Sabària, un mussol assegut en la part més alta dels banys imperials

²³ Amm. Marc. 31.1.3.

²⁴ Amm. Marc. 21.14.1.

²⁵ Amm. Marc. 30.5.18.

²⁶ Amm. Marc. 31.1.1.

²⁷ Amm. Marc. 21.15.2.

²⁸ Amm. Marc. 31.1.4.

*i que entonava cants fúnebres no pogué caure abatut per la mà d'algú dels qui li llançaven fletxes i pedres, tot i que ho intentaren amb vehement afany)*²⁹.

La mort de Valent és anunciada, així mateix, pel càntic queixós i llastimós de les aus nocturnes (*querulum quoddam nocturnae volucres tinniebant et flebile*) i els bots dels gossos quan udolen els llops (*resultabant canes ululantibus lupis*)³⁰.

Un dels auguris funestos més habituals de la mort dels emperadors romans a les *Res Gestae* d'Ammià són els diversos fenòmens del cel més o menys coneguts. Julià es va aterrir en veure una estrella errant, *nitor igneus iste, quem διαίσσοντα nos appellamus, nec cadens umquam nec terram contingens (eixe foc brillant que nosaltres anomenem 'diaíson', que no cau mai ni toca la terra)*³¹. La por de Julià és causada per la creença de què es tracta de l'estrella de Mart, que presagiava la mort, ja que un temps abans, en un accés de còlera, va prometre no oferir cap sacrifici més al déu de la guerra. En aquest passatge, anterior a l'acostumat seguit de presagis previs a la mort de l'emperador, ja anunciava Ammià: *nec resecauit, celeri morte praereptus (i no tornà a oferir cap sacrifici, perquè la mort se'l va emportar prompte)*³². El nostre autor exposa diverses teories sobre les estrelles errants, aclarint: *corpora enim qui credit caelitus posse labi, profanus merito iudicatur et demens (qui crega que poden caure cossos des del cel, deu ser considerat amb raó un profà i un dement)*.

L'historiador d'Antioquia fa una digressió sobre els cometes amb motiu de la seua aparició com a presagi de la mort de Jovià: *uisa sunt interdiu sidera cometarum, super quorum natura ratiocinantes physici uariant (foren vistos durant el dia cometes, astres sobre la natura dels quals no es posen d'acord en els seus raonaments els científics)*³³. Els cometes, entre altres fenòmens, són un dels presagis de la desgràcia de Valentinià:

namque diebus ante paucissimis ruinas fortunarum indicantia celsarum, arsere crinita sidera cometarum, quorum originem supra docuimus. ante apud Sirmium repentino fragore nubium fulmen excussum, palatii et curiae partem incendit et fori (molt pocs dies

²⁹ Amm. Marc. 30.5.16.

³⁰ Amm. Marc. 31.1.2.

³¹ Amm. Marc. 25.2.5.

³² Amm. Marc. 24.6.17.

³³ Amm. Marc. 25.10.2.

*abans brillaren al cel cometes que revelaven la ruïna de fortunes elevades, l'origen de les quals hem explicat. Abans, a Sirmi, en mig d'un sobtat estrèpit dels núvols, caigué un llamp que incendià part del palau, de la cúria i del fòrum)*³⁴.

O simplement, en el cas de Valent, *squalidi solis exortus hebetabant matutinos diei candores (la dèbil eixida del sol enfosquia la claredat del matí)*³⁵.

Altres presagis que anuncien la imminent desgràcia dels emperadors són l'esgarrifós estrèpit de les portes al consistori -Jovià³⁶- o la impossibilitat de Valentinià d'eixir per la mateixa porta per on havia entrat a la ciutat de Savària perquè es complira el presagi de què tornaria ràpidament a la Gàl·lia, motivada per l'acumulació de fusta i la caiguda d'una porta de ferro:

*item cum ab urbe praedicta tenderet ad procinctum, per portam volvit, unde introiit, exire, ut omen colligeret, quod cito remeabit ad Gallias. cumque locus adgestis rudibus neglectus purgatur, lapsam forem ferratam, quae exitum observavit, multitudo remove non potuit viribus magnis enisa, et dum frustra tereret diem, coactus per aliam egressus est portam*³⁷.

La mort més anunciada és, sense dubte, la de Valent. En efecte, el presagi més evident de tots els que anuncien el destí funest dels mandataris és l'aparició d'uns versos gravats en una pedra quadrada amagada en mig d'una construcció quan foren abatudes les muralles de Calcedònia per edificar les termes de Constantí a la ciutat que porta el seu nom. Aquests versos grecs revelaven clarament el futur:

*Però quan joves nimfes gaudeixen passant i ballant pels carrers festius de la ciutat, i quan es construisca una paret com a funest refugi per un bany, aleshores gran quantitat d'hòmens armats de moltes races creuaran el corrent de l'Íster [el Danubi] per destruir la terra escítica i els camps de Mísia. Però quan recorra la Pannònia amb boges esperances, la fi de la seua vida i la batalla cauran sobre ell*³⁸.

³⁴ Amm. Marc. 30.5.16.

³⁵ Amm. Marc. 31.1.2.

³⁶ Amm. Marc. 25.10.2.

³⁷ Amm. Marc. 30.5.17.

³⁸ Amm. Marc. 31.1.5.

A més a més, entre les nombroses prediccions funestes que es troben al començament de l'últim llibre de les *Res Gestae*, algunes anunciaven la manera com moriria Valent a Adrianòpolis:

et Antiochiae per rixas tumultusque vulgares id in consuetudinem venerat, ut quisquis vim se pati existimaret "vividus ardeat Valens" licentius clamitaret, vocesque praeconum audiebantur adsidue mandantium congeri ligna ad Valentini lavacri succensionem, studio ipsius principis conditi (a les baralles i revoltes del poble a Antioquia, era costum que qualsevol que considerara que estava patint una agressió, cridara amb llibertat: 'que cremen viu a Valent', i es sentien assíduament veus de pregoners que ordenaven que s'arreglara llenya per calar foc als banys de Valent, bastits per l'afany del propi emperador ³⁹.

Com diu Ammià, *quae hunc illi inpendere exitum vitae modo non aperte loquendo monstrabant, aquestes coses presagiaven, sense dir-ho amb claredat, que l'amenaçava aquest tipus de mort ⁴⁰.*

Són pocs els casos en què Ammià Marcel·lí comenta quina era la reacció dels emperadors davant d'aquest successos. Julià, el seu favorit, és una excepció: tot i que és advertit pels endevins etruscos de la inoportunitat de qualsevol empresa després de l'aparició d'una estrella errant, i pels arúspices de que ajornara l'eixida almenys unes hores, *imperatore omni vaticinandi scientiae reluctantante, sed exorto iam die promoti sunt castra. com l'emperador rebutjava qualsevol classe d'art endevinatòria, i com que ja hi havia claredat, alçaren el campament ⁴¹.* Crida l'atenció la contradicció en què cau Ammià, perquè en moltes ocasions critica que Julià fóra massa aficionat a les arts endevinatòries i als auguris ⁴² o, en la típica relació dels defectes i virtuts dels emperadors una vegada havien mort, el critica per ser aficionat a tenir en compte els presagis. A més a més, com hem dit, va quedar aterrit quan va observar l'estrella errant i va cridar amb rapidesa els endevins etruscos en fer-se de dia per consultar-los sobre el significat d'aquest nou astre. J. Fontaine, a la seua edició de *Les Belles Lettres* ⁴³, ho

³⁹ Amm. Marc. 31.1.2.

⁴⁰ Amm. Marc. 31.1.3.

⁴¹ Amm. Marc. 25.2.8.

⁴² Amm. Marc. 22.12.7-8, per exemple, on es critiquen les despeses causades per l'augment de les cerimònies de consulta dels oracles.

⁴³ Fontaine, 1987b: 211.

explica diguent que Julià, imbuït de l'endevinació que practicava ell mateix amb excés, es creu superior als propis especialistes i es resisteix fins al punt de no fer cas de les seues prescripcions. Per refermar aquesta explicació, adapta una *lectio* diferent a la generalitzada de la Teubner ⁴⁴: *imperatorum omni uaticinandi scientia reluctantes* ⁴⁵, és a dir, *oposant-se [sc. els arúspices] a l'emperador en nom de tot el seu coneixement de l'endevinació.*

BIBLIOGRAFIA

Castillo, C. (2007), "Amiano Marcelino, un hombre entre dos mundos: la impronta de Cicerón en las *Res Gestae*", In A. Sánchez-Ostiz *et alii* (eds.) (2007): 239-251.

Fontaine, J. (ed.) (1987a), *Ammien Marcellin. Histoire, Livres XXIII-XXV. Text et traduction*, París: Les Belles Lettres.

Fontaine, J. (ed.) (1987b), *Ammien Marcellin. Histoire, Livres XXIII-XXV. Commentaire*, París: Les Belles Lettres.

Gardthausen, V. (ed.) (1966), *Ammianus Marcellinus*, Stuttgart: Teubner.

Harto, M.L. (ed.) (2002), *Amiano Marcelino, Historia*, Madrid: Akal.

Rostagni, A. (1983), *Storia della letteratura latina III*, Torino: UTET.

Sánchez-Ostiz, A. *et alii* (eds.) (2007). *De Grecia a Roma y de Roma a Grecia. Un camino de ida y vuelta*, Barañáin (Navarra): EUNSA.

⁴⁴ Gardthausen, 1966: 34, on edita *imperatore omni uaticinandi scientia reluctantante*.

⁴⁵ Fontaine, 1987a: 174.